

Professor, Dr. theol.

HAL KOCH

(Fot. Janne Woldbye)

In memoriam

HAL KOCH

6. maj 1904–10. august 1963.

Den 10. august 1963 døde *Hal Koch*, gennem mere end 25 år en af landets mest kendte og meget indflydelsesrige mænd der med lysende begavelse, spillende energi og utrolig veloplagthed havde foldet sig ud på mange felter: videnskabelige, kirkelige, nationale, kulturelle og politiske. Hans eftermæle vil blive stort og mangefarvet, i denne sammenhæng skal han først og fremmest mindes som kirkehistoriker, som forsker og lærer, formand for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie og grundlægger af det Institut for dansk Kirkehistorie han gennem næsten 7 år kom til at lede, og hvis fornemste opgave nu bliver at leve op til den inspiration der udgik fra ham.

Hans Harald Koch, født i Hellerup den 6. maj 1904, var barn af en udpræget dansk og akademisk familie. Farfaderen *Ludvig Koch* — selv præstesøn og indgiftet i den windingske præsteslægt — virkede gennem mange år som præst og provst, længst i Sjællands stift; han var udtalt folkekirkelig — eller med hans egne ord i et privatbrev til Morten Pontoppidan »sognekirkelig« — og i dansk kirkehistorieskrivning vandt han fortjent ry ved en række grundsolide arbejder, især over det 18. og 19. århundrede. Faderen, *Hans Winding Koch*, havde sin længste embedstid som sognepræst ved Solbjerg kirke (og provst på Frederiksberg). Han var en »moderne type«, en af de første gejstlige socialdemokrater, med kraftig påvirkning fra

engelsk »kristelig socialisme«, og samtidig en hvas kulturdebattør, lige kritisk overfor kirkelige, politiske eller sociale misforhold, og måske mest polemisk mod den brandesianske »kulturradikalisme«. Han var kirkefondsmand og redigerede gennem flere år det fremragende blad *Plovfuren*, var en ledende skikkelse i den kristne studenterbevægelse, en ypperlig og meget hørt prædikant og stærkt engageret i *Ydre Mission*. Moderen, *Margrethe f. Schiøler* — højt fortjent af sygeplejesagen — var af en slægt der ikke blot rummede gejstlige, men også udprægede forretningsfolk. I Hal Koch var »generne« fra de nærmeste forfædre tydelige, og slægt og hjem betød altid — og nok mere og mere — noget aldeles afgørende for ham.

1921 blev Hal Koch student fra Metropolitanskolen og tog 1926 teologisk embedsexamen med to egregier og tre lauder; at han ikke fik det tredje egregie skyldtes en mærkelig tilfældighed. I sin studentertid kom han stærkt på afstand af det religiøse liv i senliberalismens lejr, KFUM, studenter- og gymnasiastbevægelsen, og den kreds han tilhørte var vel i høj grad personligt engageret i teologien, men regnede næppe — Koch ialtfald ikke — med fremtidig tjeneste i kirken. Man dyrkede især de historisk-exegetiske discipliner, men foragtede systematikken og vilde ikke vide af »normer«, og skønt Koch umiddelbart efter Ed. Geismars død (1939) bevidnede ham sin taknemmelighed fordi han var »Medstrider, ikke Docent« og ikke »havde Sandheden med hjemme fra«, så var han dog næppe som student videre optaget af Geismars virksomhed, så lidt som af det tidehvervsrøre der i hans sidste studenterår brød frem. Han delte vistnok den indignation der 1924 fik hans far til at forlade formandsposten i Studenterforbundet, men senere — og iøvrigt mere og mere — stillede han sig forstående overfor det tidehvervske »opgørs« nødvendighed: »Disse Præster er omtrent de eneste, der aabent vedgaar deres teologiske Forpligtethed og prøver at svare til den« — hed det allerede 1939.

Impulsen til kirkehistorisk studium kom da han som 17-årig rus i juleferien i sin faders bibliotek fandt og med stigende betagelse læste Ad. v. Harnacks berømte *Mission und Ausbreitung des Christentums*. Den lærte han noget om hvad historisk forskning er og vakte en »Drøm« om selv engang at »skildre den europæisk-kristelige Kulturs Fødselstid«, denne »mærkelige og interessante Periode, hvor Kristendommen bliver til og vokser frem, mødes med den hellenistiske Kultur og det romerske Samfund, omformes af og tilpasser sig Antikken, samtidig med at den selv sætter sit Præg paa hele Menneskelivet«. På egen hånd fortsatte han sin udstrakte læsning, og i denne situation var det en lykke at han blev grebet af *Jens Nørregaards* øvelser over Euseb, thi han havde »som ingen anden af Fakultetets daværende Lærere ... den Evne gennem sin Undervisning at vække Interesse for videnskabelige Problemer og anspore til fortsat Arbejde«. Koch bevarede stedse følelsen af et elevforhold til Nørregaard — jfr. hans nekrolog i Københavns Universitets Festskrift, 1953 — og for Nørregaard var Koch altid disciplen over alle disciple (jfr. hans biografi af Koch i Dansk biografisk Leksikon XXVII, 340ff.). Men også af *J. Oskar Andersen* fik Koch et stærkt indtryk, især gennem de forelæsninger over dansk kirkehistorie som han flittigt noterede ned, renskrev i store protokoller og siden stadig konsulterede. Flere gange beklagede han at han ikke kunde henvise til den (for stedse utrykte) forelæsning som kilde (jfr. iøvrigt hans nekrolog over J. Oskar Andersen i Københavns Universitets Festskrift, 1960).

Efter examen var Koch et årstid huslærer på landet, men kom iøvrigt omgående igang med kirkehistorisk arbejde. Han oversatte det 1927 udgivne bind II af H. J. Holmquists Kirkehistorie, og publicerede (TT. 4. VIII, 257ff.) i udvidet form en af sine øvelsesopgaver: Det juridiske Grundlag for Kristenforfølgelserne i de første Aarhundreder. Med allerede betydelig belæsthed gjorde han

de forskellige nyere synspunkter op og afviste — i tilslutning til Th. Mommsen — at der skulde have existeret en speciel lov mod kristendommen eller at man blot skulde have anvendt alment gældende straffebestemmelser; den juridiske begrundelse for indskriden lå i embedsmændenes »coercitionelle« beføjelser, deres pligt til politimæssig ordenshåndhævelse, og de straffede ikke påståede »forbrydelser«, men »selve navnet«.

1927/8 var Koch i Paris for alvor at tage fat på de patristiske studier, især hos *E. de Faye* (til hvem Nørregaard personlig introducerede ham), og efter hjemkomsten tog han skoleembedsexamen i fransk (1929) — vel fordi han regnede med at skulle være lærer — for derpå atter 1929—31 at studere udenlands (Italien og Tyskland, mest i Tübingen). Han lagde sig efter et bredt kendskab til kirkefædrene indtil Athanasios og til græsk filosofi fra Platon til Plotin. Disse studier resulterede foreløbigt i disputatsen: *Pronoia und Paideusis. Studien über Origenes und sein Verhältnis zum Platonismus*. Afhandlingen — der »bevidst« skulde være det »grundlæggende Forarbejde til et større Forsøg paa i bred Stil at gøre Regnskabet mellem Antik og Kristendom op« — forsvarede 3/11—32 for den teologiske doktorgrad og mødte hos alle opponenter en temmelig enestående anerkendelse. Den er da også blevet stående som en af grundlæggende monografier i patristisk litteratur. Koch skildrer først hvordan Origenes med forbløffende konsekvens og af såre heterogene elementer skaber sin livsanskuelse under synspunkt af Guds opdragende forsyn: »Seine Tat ist, eine solche Gesamtheitsanschauung aufgebaut und sie christlich ausgebaut zu haben — wenn man will — das Christentum zum pädagogischen Idealismus umgeformt zu haben«. Derpå belyser han Origenes' forhold til stoicisme og platonisme og bestemmer især hans teologiske system ud fra den såkaldte »middelplatoniske« tradition. Og det er ham meget om at gøre at vise at selvom Origenes omdannede kristendommen til

filosofi, så betød det for ham og hans samtid ingenlunde en svækkelse af »die christliche Entschiedenheit«, thi han forstod først og fremmest sig selv som kristen og var sig kløften til filosofien klart bevidst. Sin fuldkommenhedsstræben udfoldede han »als platonische Pädagogie«, men just *denne* pædagogik forbandt ham så intimt med kirken, fordi han (ved allegorisk fortolkning) fandt den i Skriften, og fordi den kun kan fuldkommengøres gennem kristendommen og således skabe den sande kristelig-humane personlighedsreligion. Mere end andre blev derfor Origenes indfaldsvej for græsk filosofi i kirken, og i hans personlighed sammensmeltede de to uensartede elementer sådan at der ikke blot kom en filosofisk anskuelse, men også »eine lebendige Religion« ud af det, thi med sit abstrakte gudsbegreb forbandt han et levende gudsforhold. Gang på gang vendte Koch tilbage til Origenes — naturligt nok når ens personlige og videnskabelige problem er forholdet: kristendom—humanisme — men de egentlig patristiske studier nåede aldrig højere end i det »grundlæggende Forarbejde« — der virkelig — med H. v. Campenhausens ord — var »eine schöne und voll ausgereifte Untersuchung«.

At Koch med sin disputats havde kvalificeret sig til et kirkehistorisk professorat var oplagt, men det som vilde blive ledigt ved J. Oskar Andersens afgang 1936 var defineret med særligt hensyn til den nordiske kirkehistorie. Altså lagde han — der måtte opholde livet ved megen undervisning og dagbladsskriveri og som ønskede »friere Arbejdsforhold« — sine studier om, orienterede sig rask i kilderne til nordisk kirkehistorie og gik igang. Det måtte være så meget naturligere at begynde med den tidlige middelalder som der her forelå en anden af de klassiske »infiltrationer« — en parallel til kristendom og humanisme — nemlig stat og kirke, et problem der allerede (p. 211f.) havde beskæftiget ham. Og netop nu var der af Curt og Lauritz Weibull, Erik Arup og Ellen Jørgensen gjort et radikalt forsøg både på at sætte Nordens historie i forhold

den almeneuropæiske, og at bore dybt med en kildekritisk analyse der resulterede i en venden op og ned på meget som hidtil havde været anset for urokkeligt. Allerede 1934 udkastede Koch sit arbejdsprogram: *Regnum og Sacerdotium*. Strejflys over middelalderlig Historie (TT. 5. V, 161ff.), et velskrevet rids der belyser stat-kirke-problemet fra Augustin til Innocens III, og samme år kom en detailundersøgelse af ærkebispervalget i Lund 1177 (KS. 6. I, 241ff.), hvori han skarpsindigt, og med fuld anerkendelse af det principielt rigtige i Arups og især Weibull'ernes Saxo-kritik, dog tager selvstændig stilling og sandsynliggør at Saxos skildring af ærkebispervalget har al rimelighed for sig og stemmer ikke blot med en fornuftig tolkning af et omstridt pavebrev, men navnlig med den ændring af forholdet mellem kirke og konge som kom med Ringstedmødet 1170 — for det sidste punkts vedkommende knyttede han til ved J. Oskar Andersens opfattelse.

Det afgørende slag faldt dog med Danmarks Kirke i den begyndende Højmiddelalder I—II, 1936. Det er hos Koch altid — som hos Arup — et hovedsynspunkt at »den jævne Befolknings daglige Liv og Virke« er »historisk betydningsfuldere end den ofte straalende ydre Historie«, og just derfor er perioden ca. 1060—1170 så vigtig, fordi gregoriansismen da virkelig ændrer almindelige menneskers tænkesæt og livsholdning og medfører en »Omskabelse af hele det religiøse Liv«, især derved at Danmark nu for alvor kommer ind i en europæisk sammenhæng som ændrer alle samfundets institutioner. Der er ikke tvivl om at Koch »i hovedsagen følger den Linie, der markeres ved Navnene Weibull og Arup«, men heller ikke om at han i forholdet til sine forbilleder stod helt frit og tit i enkeltheder tog et andet standpunkt, f. ex. overfor Arup udførligt begrundede at det var kongemagten og ikke kirken som i det 11. århundredes slutning var den organiserede magt, eller at det var kongen og ikke kirken der med kong

Knuds helgenkroning gjorde et »Mestertræk«. Bogens store fortjeneste er dels dens skarpe kildekritiske analyse og at den helt primært bygger på diplomer og ikke på »krøniker« — NB dog Roskilde-krøniken! — dels at den så klart, også terminologisk og ideologisk, optrækker den europæiske baggrund. Bind I behandler forholdet mellem kirke og konge fra Sven Estridsens tid, da »Kongemagt og Kirke organiseres omtrent samtidig, undertiden i fredeligt Samarbejde, undertiden ... i haard Strid«. Særlig grundigt undersøges forholdet mellem Eskil og Valdemar I — oprindelig vilde Koch skrive en Eskil-biografi, men opgav af hensyn til kildernes art — og meget udførligt begrundes det hvorfor Ringsted-mødet 1170 gav både konge og kirke så store fordele og dermed dannede udgangspunkt for den kommende storhedstid. Bind II drejer sig især om kirkens institutioner, viser hvorfor det kanoniske system slog så hurtigt igennem i Danmark, opridser bredt kanonisk og germansk kirkeopfattelse og det germanske egenkirkesystems tilpasning i Danmark, og går derpå over til en omfattende redegørelse for bispers og domkapitlers funktion og betydning, idet det dog stærkt understreges at det jævne folk væsentligt kun gennem sognepræsten mødte den kirkelige »Nyskabelses« omformende påvirkning. Bogens måske vigtigste videnskabelige bedrift er dog nok den indtrængende og i diplommaterialet begrundede påvisning af at de danske sognekirker i vid udstrækning er bygget af bønderne selv, og at deres »germanske« ejendoms- og præstevalgsret længe bestod som et kanonisk anerkendt patronat. — Det var meningen at følge arbejdet op med parallelle skildringer af klostrene, kirkens retslige og økonomiske stilling og en udførlig beskrivelse af middelalderligt fromhedsliv. Dette program blev ikke fuldført, men i de tre store værker om tidlig dansk middelalder som Koch siden udgav (p. 219 og p. 225) findes der mange træk af den art, og allerede 1936 forelå (HT. 10. III, 511 ff.) en om-

fattende gennemgang af de ældste danske klostre, deres forhold til kurie, konge og biskop, til sogn og til egen orden, og en række antydninger af deres økonomi.

Arbejdskraften og den videnskabelige produktionsevne var i disse år forbløffende. Talrige anmeldelser vidner om vidtspændende læsning, og den heldige kombination af dybtgående kildestudier på enkelte områder og bred læsning af kilder og monografier kom til sin ret da Koch i Gyldendals Verdenshistorie fik til opgave at skrive først Kirkens Historie indtil Konstantin den Store (I, 1936, 555ff.) og dernæst Fra Oldtid til Middelalder (II, 1938, 3ff.) — d. v. s. folkevandringstidens historie — og endelig (sst. 465ff.) Kirken i Middelalderen. De vældige krav denne arbejdsopgave stillede — tilsammen næsten 300 meget store tryksider — passede ham godt, og »sjældent er vel nogen med større Iver og Lyst gaaet til et saadant bestilt Arbejde«. Det mærkes også tydeligt på de mange veloplagte rids af de spændinger der fulgte kristendommens væxt ind i græsk-romersk og siden germansk kultur, de talløse konflikter, infiltrationer og sammensmeltninger af uensartede elementer som deraf opstod, og et godt udgangspunkt for hele værket havde Koch i den formhistoriske skoles syn på Det ny Testamente, og især evangelielitteraturen. Øjensynlig havde han nu fået uddybet sin sans for modsætningen mellem »israelitisk« og »græsk« livssyn.

Med så solide arbejder bag sig og en så vel dokumenteret formel og saglig dygtighed var det på alle måder forståeligt at Koch i december 1936 sejrede i professorkonkurrencen over den ældre, og i en vis forstand »lærdere« Dr. Bjørn Kornerup. 6/1—37 udnævntes han til professor i teologi med kirke- og dogmehistorie, særlig Nordens kirkehistorie som hovedfag. En af konkurrenceforelæserne (Hans Nielsen Hauges religiøse Udvikling) blev siden trykt (DTT. 1959, 1ff.); den sætter ind med en skarp kildekritisk analyse af Hauges selvbiografiske oplysninger

om sin omvendelse, og påviser at de mest karakteristiske træk hos ham ikke er lutherske, men ortodokse, pietistiske og rationalistiske. Iøvrigt gives der et udpræget sympatisk billede af Hauges personlighed.

Fra først af viste Koch sig at være en eminent lærer. Den traditionelle arbejdsdeling i skiftet mellem »store« og »lille« gennemgang af kirkehistorien gav ham anledning til at folde sig ud som forelæser, altid engagerende, men ofte uformel. Især gik der ry af de Luther-forelæsninger han — der nu med begejstring kastede sig over Luther-renæssancens hovedværker — holdt i sine første embedsår. Og i øvelserne, indtil videre mest over patristiske og middelalderlige emner, gravede han dybt, vakte til omtanke ved kritiske spørgsmål og satte igang med selvstændigt arbejde. Han fik da også talrige dygtige disciple, og i sporet af hans eget arbejde vrimlede det med specialeafhandlinger, prisopgaver og disputatser. Måske havde han en tilbøjelighed til at »dyrke« enkelte særligt begavede elever; det betød ialtfald ikke at han ikke interesserede sig for dem der ikke havde særlig lyst eller evne til videnskabeligt arbejde, og på en helt anden måde end tilfældet normalt var dengang kom han de studerende personligt nær.

Hans teologiske standpunkt var afklaret omend ikke afsluttet. Uden at man kan gøre rede for hvordan — derom talte han så at sige ikke, som han i det hele kun sjældent talte om sig selv, men blot med indtagende koketteri benægtede at han skulde eje et såkaldt »Innenleben« — var den tidligere »agnosticisme« blevet afløst af et luthersk stade, barthiansk fortolket og næppe uden indflydelse fra »lundsisk« eros-agape-teologi. Det viste sig den dagblads-polemik han allerede 1935 førte mod Oxford-gruppe-bevægelsen, og fremgår yderligere af et foredrag han 1938 holdt i Solbjerg kirke, under synsvinklen: evangeliets »skat« i syndige menneskers »lerkar«, og med den næsten kierkegaardske »indrømmelse«: »Vor Opgave er aldeles ikke at forsvare Kirken. Langt mere tilkommer det os at bøje

vore Hoveder og gøre Bod«. Mere principielt udtrykker han sig i *Hvad er Teologi* (Dansk Kirkeliv, 1939, 15ff. Lidt af hvert, 1940, 23ff.): teologi »udspringer af et rent praktisk Forhold, af den Fornødenhed, at der skal prædikes i Landets Kirker«. Som al videnskab må den tjene menneskelivet, og skal kun »bibringe de studerende de nødvendige tekniske og metodiske Forudsætninger for at drive Teologi, men den egentlige Teologi foregaar først i det Øjeblik, hvor den tilegnede Metode og Teknik bringes i Anvendelse for at berede Vej for Ordets Forkyndelse i Menigheden«. Teologi »giver kun Mening som en kirkelig Funktion«. Derfor er prædikenen ikke blot »Aflæsning« af skriftordet, men en »højaktuel« og »selvstændig Virksomhed« som »foregaar i det menneskelige Aandslivs almindelige Former som Tanker, der formes i Ord«. Og vel er kirkehistorie ikke gudsrigetets historie, men også den har kun mening fordi Guds rige er midt iblandt os. Som kirkens tjener kaster den lys over menighedens fortid og dermed over dens opgave og konstituerer, ved at konfrontere med fædrene, en »Samtale, en Dialog, maaske en teologisk Strid« — med selvbesindelse til formål. Typisk nok nævnes i denne forbindelse Sokrates' majeutiske arbejde i sandhedens tjeneste. Samme »dialektiske Drøftelse« vil kirkehistorien etablere: »at møde Medstridende, at drives fremad paa Banen«. — Til dette nye teologiske stade svarede det nøje at Koch energisk søgte at blive præsteviet, men statskirkeligt knirkeri gjorde at han først 1958 — under andre bisper og en anden minister! — fik sit ønske opfyldt.

Det videnskabelige arbejde blev fortsat på mange fronter. Inspiration til uddybning af oldkirkestudierne kom bl. a. gennem nogle (i Ms. bevarede) gæsteforelæsninger (Lund, 1938) over Fra Konstantin den Store til Karl den Store. De var tænkt som køl for det store værk han havde på bedding: »Jeg følte mig som en Feltherre, der lod Tropperne rykke frem, snart fra den ene, snart fra den anden Side, men hele Tiden koncentreret om den Fæstning, der skulde

erobres. Ny Testamente, Kirkefædre, græsk Filosofi, romersk Forfatningsvæsen og Samfundsforhold, Antikkens Undergang og Middelalderens Tilblivelse — det var de Emner, Læsning og Forskning stadig samledes om«. Frugter deraf foreligger f. ex. i Lidt om Byzanz (DTT. 1938, 262ff.), i den meget udførlige anmeldelse af en række nyere værker om Konstantin den Store (HT. 10. V, 320ff. — 1939) eller i den ypperlige indledning til Knud Bangs Euseb-oversættelse (1940), og om en bredt anlagt læsning vidner Fra dansk Kirkehistorie (DDT. 1942, 45ff. 101ff.). Arbejdet med dansk middelalder udmøntedes 1941 i den 250 sider store afhandling: Det danske Folk 1042—1241 (Schultz Danmarkshistorie I, 539ff.). Synspunkterne er velkendte, men her er også hele den profane historie draget med ind. Fremstillingen er brillant disponeret, fortællelysten stor og fortællemåden i bedste forstand »folkelig«.

Men allerede forinden havde hans forskning vendt sig mod nye mål. 1939 (DTT. 88ff. 243ff.) anmeldte han nyere Grundtvig-litteratur: meget kritisk overfor Edv. Lehmanns psykologiserende metode og manglende forståelse for at »Ordet og Aanden« er det centrale hos Grundtvig, omend han med stor ret påviser Grundtvigs rødder i romantik og oplysning. Kritisk var han også overfor Vilh. Andersens (noget borgerlige og hyggelige), Paul Rubows og Emil Frederiksens Grundtvig-fremstillinger, men såre begejstret for Vilh. Grønbechs dithyrambiske tale om Grundtvigs »skabende Mythe«. Heller ikke H. Begtrup's Grundtvig-bøger fandt nåde: de er for snævre, teologiske og partimæssige, sætter for skarpt skel mellem det kristelige og det menneskelige og fatter slet ikke rækkevidden af den folkelige vækkelse. Hj. Helwegs forsøg på at forstå Grundtvig ud fra den manio-depressive psykose der første gang brød frem 1810 kunde Koch ikke billige — og i festskriftet til Aage Friis tog han 1940 (jfr. Lidt af hvert, 129ff.) kritikken op og uddybede den. Han — der altid var noget skeptisk overfor psykologer — stolede ikke på psykiaterens

metode, konfronteret med kilderne. Han bestred ikke sygdommens manio-depressive art, men den var kun ét moment; det »sagligt-teologiske Indhold« i Grundtvigs værker i årene omkring og efter krisen var ikke »præget af en psykoseagtig Tilstand«, men ud af psykosen voxer »en fast og sammenhængende Anskuelse af Menneskelivet og dets Vilkaar«, som har sit værd uafhængigt »af den psykologiske eller psykopatiske Forklaring«. Grundtvig var nået ud til »Livets Grænseland« og kunde nu med profetisk myndighed tale om det han har skuet. Og hvad man end mener om hans syners »Sandhed«, så er mødet med ham en »Oplevelse for hver, der virkelig har historisk Nerve« — såvist som historisk arbejde ikke er syslen med detaljer, men »drives frem af Spørgsmaalet om Mennesket og dets Kaar«.

Men især opholdt han sig ved Anders Nørgaards trebindsværk om Grundtvigianismen, et af den nyere tids mest betydningsfulde teologiske skrifter, fordi det så lidenskabeligt griber tilbage til roden i Grundtvigs kirkelige syn. Den bog er »sin Vægt værd i Guld«, for den vil mere end skrive historie, nemlig genoplive Grundtvigs syn som forberedelse til et »Gyldenaar med kristelig og folkelig Genfødsel«. Koch var nok klar over de mange svagheder hos Nørgaard, mindre måske den forholdsvis spinkle kilde-mæssige underbygning end de mange polemiske afsporinger, men endte dog med en ubetinget »Kærlighedserklæring til det nørgaardske Forfatterskab«: som *han* havde fremstillet Grundtvig var han »højaktuel«; hans syn på Ordet, Friheden og Menneskelivet var just det som trængtes under Nazismens oprør mod hele Europas kultur og al sand menneskelighed.

Skildringen af Grundtvig og grundtvigianismen er måske også det mest inciterende i Danmarks Kirke gennem Tiderne (1939). Her blev for første gang hele det 19. århundrede inddraget i synsfeltet — som en åndslivets guldalder, en blomstrende rosengård, en kristelig og folkelig genfødsel.

Det gav bogen en særlig glans, men iøvrigt var den et meget dygtigt og »folkeligt« arbejde som med rette har fundet vid udbredelse. I koncentreret, men ganske jævn form samler den hovedlinierne, omend man nok kan sige at de områder hvor Koch selv havde arbejdet og havde sine interesser dominerede lovlig stærkt. Dens indledning svarer nøje til det kirkehistoriesyn vi ovenfor (p. 218) refererede, men det er typisk at det nu finder form i en grundtvigsk formulering: »Herrens Ord og Pinsedagen — uden de to Ting kan man ikke tale om Kirke«, og da heller ikke om kirkehistorie.

Da uvejret brød ind over Danmark var det ganske lige til at det blev Grundtvig Koch indbød til forelæsninger over. De blev som bekendt — i efteråret 1940 — en så formidabel »succes« at de måtte dubbleres for overfyldte høresale, og indledningsforelæsningen vil herefter høre til Danmarkshistoriens klassiske tekster. Den taler om den rådvildhed som ingen — der erindrer sommeren 1940 — kunde sige sig fri for: vi der var så kloge, og bildte os ind at vor sunde virkelighedssans og sandt realistiske psykologi havde klarlagt det menneskelige til bunds, illusions- og fordomsfrit, »vi er vågnet op raadville og usikre overfor den ganske simple Opgave at leve et dansk Menneskeliv«; vi har mødt krav som ikke svarer til den »Virkelighedernes Verden, vi før levede i«, krav »vi hverken formaar at overse eller analysere, endsige honorere«. Men virkelighedstroskab (jfr. foredraget Virkelighed, Lidt af hvert, 9ff.) er nu først at erkende sin totale rådvildhed og så i den søge tilbage til »Fortid og Erfaring«, at »tro mod Tidens Tegn« og især ty til dem der nåede helt ud til »Livets Grænseland«, hvor alt ses i skarpere lys, hvor »ondt og godt, sandt og løgn, Liv og Død, Gud og Djævel sætter Mennesket Stævne«. Og blandt disse store er Grundtvig valgt, thi »for ham var det at være Menneske hele Livet igennem uløseligt sammenknyttet med det at være dansk«. Forelæsningerne skulde være et led i en vækkelse til danskhed, til en åndelig mod-

standskamp, bygget ikke på drømme og syner, men på et træls og usensationelt slid med at tilegne sig et stykke virkelighed, ikke underholdning for »det bedre akademiske Borgerskab«. Derfor påkaldte han tilhørernes åndelige aktivitet, deres medarbejde i tankens og sindets tugt, og fremfor alt i virkelighedstroskab.

Ud af forelæsningerne voxede Grundtvig-biografien (svensk udgave 1941, dansk 1943 og 1959, amerikansk 1952, fransk 1944), og i sammenhæng dermed må man se de fortræffelige indledninger i de seks bind af Grundtvigs Værker i Udvalg som han udgav 1940ff. (de fire sidste bind blev udgivet af Georg Christensen). På sin vis var der ikke så meget nyt i bogen. Ganske vist ligger der et betydeligt kildestudium bag — dog ikke et der tåler sammenligning med hvad han ydede på oldkirkens eller mid-middelalderens felter — og inspirationen fra Nørgaard og Grønbech (det dithyrambiske mythesprog!) er tydelig. Men bogen er ubetinget en af hans mest helstøbte, skrevet med genial og genuin indfølelse. De biografiske afsnit står med klare farver, og alt er samlet (i for høj grad!) om det kirkelige syn af 1825, hvorefter udledes både det menneskelige og det folkelige, skoletankerne, kirkeopfattelsen og salmerne. Koch befinder sig ubetinget på den linie hvor Grundtvig forstås som en legitim arvtager af Luther, men fremfor alt er han tolket ud fra sin virkelighedstroskab og frihedssans. Den bog vil altid lyse; den er ikke blot udsprunget af en faglig historisk interesse, men af situationen i 1940. Den er en vækkelsestale til hele folket.

Det er næppe tvivlsomt at Grundtvig-forelæsningerne med ét slag placerede Koch midt i dagens strid med en position der gjorde det selvfølgeligt at vælge ham (efterår 1940) til formand for Dansk Ungdomssamvirke. Deraf udsprang igen formandsskabet i Ungdomskommissionen (1946ff.) og grundlæggelsen af Krogerup højskole som han personlig ledede 1946—56. På mærkelig måde samlede hele

hans hidtidige arbejde sig til et kraftcentrum hvorfra en mangfoldig virksomhed radierede ud: kristendom og humanisme, middelalderens og det 19. århundredes folkelige vækkelse, studierne over gudekongedømmets væxt ind i romerriget og dermed ind i kirken — hvad så man dog ikke af gudekongedømmer lige udenfor dørene! — og ikke mindst dannede middelalderstudierne baggrund for de foredrag der nu landet over blev holdt for tætpakkede sale (ofte flere på samme dag), og som altid beskæftigede sig med spændingen mellem Danmark og Europa. Det samme møder man i essay-samlingen *Lidt af hvert* (1940, svensk udgave 1941), hvis tilsyneladende tilfældige stykker om kristendom og humanisme, om Sokrates, Erasmus og Pascal — prædikenen over Mt. 22.34 ff. ikke at forglemme — føjer sig sammen til en helhed. Bogen er dediceret Will. Norvin »hos hvem Respekt for Forskning og sandhed var uløseligt knyttet sammen med Krav om Karakterens Ethos«.

Om Kochs nationale indsats skal der ikke her tales. Hans holdning i årene op til 1943, hans kamp for demokratiet og støtte til samlingsregeringen, og senere hans stilling til retsopgøret og modstandsbevægelsen, er velkendt og må iøvrigt behandles i anden forbindelse. Det skal blot bemærkes at også den del af forfatterskabet som bestemmes af krigs- og efterkrigstidens debat røber den skolede historiker der har noget at sige nutiden fordi han kender fortiden. Det gælder således *Dagen og Vejen* (1942), *Hvad er Demokrati*, 1945, 1960) og *Jeg anklager Rigsdagen* (1947). Få har som han talt demokratiets sag og prist den samfundsordning der ikke ledes af en religiøs ideologi, men stævner alt for fornuftens domstol og løser problemerne i den rækkefølge hvori de indfinder sig, med forstand og samvittighed, ret og billighed. Man kan henvise til de mange artikler i *Frie Ord* som han 1946—48 udgav sammen med Vilh. Grønbech, til *Dansk Daad I—III*, 1941—42, udgivet sammen med Aage Falk Hansen og til *Nordisk*

Demokrati (1949), udgivet sammen med Alf Ross. I sit samfundssyn havde han lært af Luther og Grundtvig; derfor vilde han også — til manges forargelse — »med glæde« acceptere sekulariseringen, og derfor kunde han (som i Festskriftet til Ragnar Bring: Nordisk teologi. Idéer och män, 1955, 138ff.) hylde den danske folkekirke som et »velordnet Anarki«, hverken statskirke eller »borgerlig indretning«, men et »firma« som ingen »tegner«, og ingen hæfter for, og som dog fungerer »ganske godt«. Folkekirken er ikke forbilledlig, for en kirke deler altid tidens og folkets vilkår og er altså ikke exportvare, men ud fra danske forudsætninger turde den »i al sin anarkiske Mærkværdighed være egnet som Fremtrædelsesform for den hellige almindelige Kirke«. Koch var hverken høj- eller lav- eller statskirkelig, han ønskede ingen kirkeforfatning og fandt grundtvigsk kirkepolitik kimærisk og urealistisk. Skulde han endelig være noget var det »fladkirkelig« — hvilket vel i hans mund betød noget i retning af: »ved jorden at blive det tjener os bedst«.

Under krigen blev det kirkehistoriske arbejde fortsat: 1943 kom (Haandbog i Kristendomskundskab IV, 1ff.) Kirkens Historie, et elegant og fyldigt rids af hele kirkehistorien, vel i høj grad bygget på forelæsningsmateriale. Den kom også i særtryk, men var i første omgang ingen større succes, siden blev den populær som seminariehåndbog, oplevede to fotografiske optryk, for så omsider (1963) under titlen: Kirkens historie fra aposteltid til atomtid, at komme i omarbejdet skikkelse. Særlig interesse har det stærkt udvidede afsnit om den nyeste kirkehistorie: den liberale teologi, barthianisme, existensteologi, Amerikas og Ruslands kirkeforhold, de unge kirker og det økumeniske arbejde. Udviklingen er ført op til 1962.

1945 vilde Koch helst vende tilbage til forskningen og undervisningen, men — jfr. p. 222 — ud fra krigsårene var der voxet så omfattende opgaver af helt anden art, at tid og arbejdskraft var stærkt beslaglagt. Universitets-

undervisningen blev i det store og hele gennemført, og den videnskabelige produktivitet nedsattes ikke. Han skønnede at tiden måtte være inde til at skabe en stor dansk Kirkehistorie og blev sammen med Dr. Kornerup redaktør af et 8-bindsværk som i bred form skulde yde et sidestykke Schultz Danmarkshistorie. Udgivelsen tog mere tid end beregnet, men man kom ialtfald ikke til at vente på Kochs egne arbejder. 1950 kom bind I af *Den danske Kirkes Historie (Den ældre Middelalder indtil 1241)*, hvor dog det kunsthistoriske afsnit er skrevet af Jakob Balling. Det er sikkert Kochs mest modne og velafbalancerede arbejde, skrevet i hans allerbedste stil fremlægger det hans syn på det vigtige tidsrums historie, udvidet i forhold til tidligere med en værdifuld skildring af missions-tiden og religionsskiftets folkelige betydning. I *Politikens Danmarkshistorie* (som han redigerede sammen med John Danstrup) udgav han 1963 selv bind III: *Kongemagt og Kirke 1060—1241*. Ifølge sagens natur giver det kun lidt nyt, men hævder sig smukt som en folkelig genfortælling af et stof han var dybt fortrolig med. Ideen til værket fik han sammen med Bo Bramsen under fængslingen i Horserød 1943.

Om fortsatte middelalderstudier vidner en række recensioner (DTT. 1949, 230 ff. jfr. Højskolebladet 1958, 257 ff. og adskillige artikler i *Vor Viden*), men også oldtidsforskningen blev holdt igang: 1947 (DTT, 147 ff.) blev problemet om romerstaten og kirken i forfølgelsestiden taget op til ny og indgående behandling, og samme år gav han i *Festskrift til Jens Nørregaard* (112 ff. — *Pax Romana — Pax Christiana*) en analyse af den infiltration af orientalske gudekongemyter i romerriget der lod kejserkulten sejre på trods af gammelromerske republikanske idealer og arven fra det græske demokrati. 1948 (DTT. 61 ff.) belyste han i en undersøgelse af stat og kirke i det 4. århundrede kirkens overgang til statskirke, og i Københavns Universitets *Festskrift* 1952 kom så endelig Konstantin den Store, med

undertitlen *Pax romana — pax christiana* (ny udgave 1961, amerikansk under forberedelse). Bogen samler alle de forudgående studier og giver først et billede af Konstantins stærkt omstridte eftermæle, så af hans historie og navnlig hans overtagelse af den af orientalsk og græsk gude- og herokult sammensatte gudekongemyte. I delvis tilslutning til H. P. L'Orange påvises enheden af religion og politik på romersk og orientalsk grund, romerrigets orientalisering gennem solkulten der identificeres med troen på kejseren som Guds statholder på jorden, og i skarpeste kontrast dertil fremstilles »den historiske Jesus«, hans etisk-religiøse forkyndelse og hans skæbne i konflikt med jødernes religiøse politikere. Der gøres opmærksom på strukturfællesskabet mellem menighedens »Kristuskult« og samfundets »Kejserkult« — klart udtrykt i Det ny Testaments terminologi — og forfølgelsestidens konflikter ridses op, med understregning af apologeternes forsøg på at komme på talefod med statsmagten. Og endelig drages konklusionen i sammensmeltningen af stat og kirke: kristendommen bliver »statsbærende myte« i det af den selv modificerede gudekejserdømme. Udviklingen løber parallelt med den der samtidig erstatter den græske »Logos« med den orientalske »Myte«. Kochs eget syn kommer bedst frem i ordene: »Set i et dybere Perspektiv havde det jo dog været væsentlig naturligere for Kirken at komme til Rette med den sækulariserede Stat, hvor Religion og Politik ikke længere var Udtryk for samme Sag. Fordi Sammensmeltningen skete paa et Tidspunkt, hvor Staten var principielt og reelt mytologiseret igen, blev ogsaa Kristendommen for lange Tider kædet sammen med en mytologisk Tænkning — hvilket i og for sig er saa meget mærkeligere, som Kristendommen i sit inderste Væsen er anti-mytisk«. Konstantin-bogen var ikke det store værk Koch havde »drømt« om, og der findes under titlen *Fra Oldtid til Middelalder* bevaret en del optegnelser til forsat arbejde, men det er den ypperste frugt af hans oldkirke-

studier, skrevet med overlegen selvfølgelighed, og det er ikke resignation, når han med Gerland kalder Konstantin en sphinx, og tilføjer at det er tvivlsomt om gåder altid skal gættes, »om ikke Sfinxer skal have Lov at ligge i deres majestætiske Ro, fordi de netop i deres gaadefulde Væsen tvinger Livets Modsætninger sammen og afspejler Tilværelsens Mangfoldighed«. Det er udtryk for et sundt historisk judicium, men også for den holdning som lå bag det folkelige og politiske arbejde: at vedgå spændingernes uløselighed og så få dem til at virke sammen. I den forstand var han vennets forbundende og samlende — som Holger Brøndsted sagde det ved hans død — og også Konstantin-bogen hænger nøje sammen med en aktuel situation og en personlig problemstilling.

»Heic adsint manes parentis« — står der i forordet til bind VI af Den danske Kirkes Historie (1956), omhandlende tiden 1800—1850, og gælden til Ludvig Kochs arbejde der er også tydelig nok. Der ligger ikke samme kildestudier bag som andre steder i forfatterskabet, og man kunde have ønsket flere resultater fra arbejdet med århundredets vækkelser indarbejdet, ligesom et og andet vilde være blevet modificeret ved brug af Bannings og især Bågøs disputater. I denne bog møder man et andet syn på det 19. århundrede end det Koch ellers — f. ex. endnu i 5. udg. af Danmarks Kirke gennem Tiderne (1960) — fastholdt: nok er der stadig tale om den blomstrende rosen-gård, for landet rummede jo en kulturelite af begavelser som dog den romantiske historieskrivning med sin personlighedskult har stærkt overvurderet. I virkeligheden havde begavelserne kun ringe folkelig betydning, og det 19. århundrede var ikke (jfr. den interessante artikel i Krogerup-årsskriftet 1952) en »særlig rig og skabende Periode, hvor nye Tanker og Livsformer blev til«. Fortiden blev ikke — som århundredets mænd selv mente — overvundet, man »levede religiøst og kirkeligt videre paa Arven« fra det 17. og 18. århundrede. Kun Grundtvig er en lykkelig

undtagelse — og så det folkelige opvæld i vækkelsen der efterhånden differentieres i forskellige retninger. Om disse to momenter samler fremstillingen sig, hvad der — i forbindelse med en ikke helt klar disposition — giver værket nogen slagside. Men der findes fortræffelige karakteristiker, både af »retninger« (mæglingsteologien f. ex.) og personer: J. P. Mynster, H. G. og H. N. Clausen, Jens Møller, P. E. Müller, men også Blicher og H. C. Andersen. Grundtvig fylder — for dette tidsrums vedkommende — for meget i billedet, men fremstillingen har stadig prægning og er udvidet med en del af de synspunkter som var kommet til siden 1940/41, især C. I. Scharlings og H. Høirups. Derimod er gennemgangen af Kierkegaard tør og ganske uden kongenialitet; den hviler på alt for ensidigt materiale og er bestemt af at Grønbech stiller ham i modsætning til Grundtvig som »den enkeltes golde Selvforgudelse og Individets fortørrende Isolation i Selvbeskuelse« (jfr. Lidt af hvert, 97). I Danmarks Kirke gennem Tiderne tillagde Koch 1939 hverken Kierkegaard eller hans kirkekamp kirkehistorisk betydning (p. 132, 138f.); det synspunkt blev unægtelig modificeret (jfr. 5. udg. 1960, passim og Et Kirkeskifte, s. å. 186ff.), og Koch så klart nok det konsekvente i kirkekampen, men manden selv og hans værk tolkede han som den logiske følge af renæssancens og cartesianismens jeg-dyrkelse, af pietismen og den tyske idealisme, ikke af Luther og Det ny Testamente. Og den kierkegaardske »indrømmelse« forekom ham nærmest som tegn på galskab: det tjente det 19. århundredes kirkelighed til ære, at den trods sin fortumlethed over angrebet dog ikke »gik hen og gjorde den kirkeligt set aldeles umulige, for ikke at sige meningsløse indrømmelse«. Thi har man virkelig — som Grundtvig! — et kirkebegreb tages al mening ud af indrømmelseskravet. Her foreligger efter mit skøn en fundamental misforståelse, og i den energi hvormed Koch når som helst holdt opgør med Kierkegaards umu-

lighed og utålelighed var der måske ekko af et selvopgør. Men det skal der ikke her tages stilling til.

De 16 år fra 1940 til 1956, i Ungdomssamvirket, Ungdomskommissionen og ikke mindst på Krogerup, hvor han så vist aldrig sparede sig selv, og hele det udadvendte virke som også bragte sine skuffelser, tog hårdt på Koch, der nu også i fakultetet blev den bærende kraft, især efter at tre kolleger næsten samtidig døde i 1953. Han kunde i de senere år virke træt og slidt, men efter 1956 fik han roligere kår og begyndte at sige nej, også til ledende stillinger i kirke eller diplomati — som han i sin tid havde sagt nej til Politikens chefredaktørstol. Kalenderen begyndte at få hvide pletter, foredragsvirksomheden tog af, og tilsidst var han kun til at drive ud — men det var han også! — for at prædike eller tale om santalmission eller U-landshjælp (jfr. den lille bog *Fremtiden formes*, 1962).

Arven efter Jens Nørregaard — hvis efterladte fragment om Augustins *De civitate dei* Koch 1954 udgav sammen med Chr. Thodberg — gav ideen til at oprette et Institut for dansk kirkehistorie (1954), og på utrolig kort tid fik han skaffet de 150000 kr. for hvilke Instituttet blev erhvervet og sat i brugelig stand, og 4/12—56 kunde det — som et led af Københavns Universitet — begynde sin virksomhed som forsknings- og publikationscentrum. Koch var sig klart bevidst at navnlig studiet af den nyere og nyeste kirkehistorie måtte gøres som »team-work«, han gav stødet til den store undersøgelse af de danske vækkelses udbredelse, samfundsmæssige placering og almene betydning, skaffede de mange penge som måtte til og nåede at se tre værdifulde bind (udgivet af Dr. A. Pontopidan Thyssen) færdige. En anden opgave for Instituttet så han i en efterforskning af »hvad der i Grunden normalt sker med Folks Religion, naar de flytter fra Land til By«, en tredje skulde undersøge grundtvigianismen som »Land-

Liberalismens Ideologi», og dertil skulde komme en socio-grafisk beskrivelse af hele landet, en komplettering af de mange huller i vor viden om senmiddelalderens og ortodoksiens tidsrum etc. (jfr. DTT. 1956, 193 ff.).

Instituttet blev virkelig omgående et hjemsted for dansk kirkehistorieforskning. Koch var utrættelig til at holde kollokvier, knytte medarbejdere til sig, sætte igang, skaffe penge og boggaver. Et foreløbigt værdifuldt resultat — foruden mange enkeltpublikationer, ofte med forord — var samleværket *Et Kirkeskifte* (1960) som i en række afhandlinger af yngre medarbejdere belyser kirkens udvikling gennem det 19. århundrede, fra enevælde til folkeligt selvstyre, fra statskirke til folkekirke, fra autoritetstro til personlighedsreligion, fra religiøs kultursyntese til sekulær kultur. I sin indledning lægger han selv en særlig vægt på almuens opvågnen og peger på de religiøse vækkelsers betydning for skabelsen af en moderne velfærdsstat, især gennem bymissionen og Københavns Kirkefond. Det gjaldt i det 19. århundrede om at fastslå hvem der var »kirkens subjekt»: gejstligheden, de troende, folket? Uenigheden medførte at man aldrig fik en kirkeforfatning, og »problemet er dette, at kirken i denne periode ikke uden videre kan følge den politiske udvikling, i dette tilfælde demokratiet, fordi kirken tillige repræsenterede personlighedsreligionen med dens aktivitetsbegreb«. I sidste afsnit beskæftiger Koch sig med »folkereligionen» — en af ham inspireret stort anlagt undersøgelse er for tiden igang — og søger at præcisere de religiøse og etiske motiver til at det jævne folk ikke »har været til at drive ud af folkekirken«, trods de troendes og vaktens energiske anstrengelser. Religionens opgave (at trykke livet, lægge festglans over de store dage og give ungdommen et moralsk rygstød) finder for det store flertal stadig bedst udløsning i den bestående kirkeordning og i skolens religionsundervisning. Det 19. århundrede burde være endt helt anderledes, men netop den folke-religiøse holdning taget i betragtning var der dog god mening i at

J. C. Christensens sognedemokrati og Morten Pontoppidans sognekristendom sejrede, så måske var tiden nu inde til at tage folkereligionen »alvorligt, i erkendelse af at den personligheds- og aktivitetsreligion, som i det 19. århundrede syntes at skulle beherske hele marken, på mange måder viste sig at være en skuffelse«.

Et lignende samleværk — *Tro og Tale* — fremgået af kollektivt og redigeret af K. E. Bugge, udkom 1963. Det rummer en række undersøgelser af Hans Tausens Postil, og Kochs eget bidrag (Epilog, 215ff.) giver en kort og skitse-mæssig gennemgang af Tausens forkyndelse der — vist lovlig håndfast — bestemmes som genuint luthersk og ikke bibelhumanistisk.

Det skal så blot nævnes at Kochs stadige arbejde med Luther 1958 resulterede i en lille, men usædvanlig levende bog, i al sin kortfattethed på højde med Grundtvig-biografien. Den blev til som radioforedrag, samler i populær form et vældigt materiale og fremstiller det med stor overskuelighed og megen kongenialitet. Den sidste bog, *Kristendommens Oprindelse* (1963) rummer ikke meget nyt, men sammenfatter på en ny måde flere hovedlinier i hans forskning; også den er udsprunget af radioforedrag. Den stiller spørgsmålet: hvad er religionshistorisk set egentlig »det nye« i kristendommen? og den vedkender sig principielt den »liberale«, d. v. s. den historisk-kritiske, metode og »afmytologiseringen« — kirkehistoriens opgave er blot den at klarlægge visse historiske sammenhænge, ganske som hvis det drejede sig om nordisk religion — og tegner derefter med største skarphed kontrasten mellem det israelitiske og det græske livssyn, skildrer Jesu forkyndelse på Det gamle Testaments baggrund, men i uløselig konflikt med jødisk religion og politik og også med den senere menigheds selvforsikrende tilbøjeligheder — så det virkeligt forbausende er at den bevarede de Jesu ord som så afgjort stred mod dens egen indstilling. De sidste afsnit tegner mødet med hellenismen, kristendom-

mens udformning til »græsk« kultreligion og — naturligvis! — dermed dens forhold til kejserkult, platonisk filosofi og stoisk moral. Som i Fremtiden formes understreges det stærkt at evangeliet kun har Jesu ord og gerninger til indhold; at bringe dette budskab er kirkens eneste eksistensberettigelse, både i forhold til sekulariseret europæisk humanisme og missionslandenes religiøse kulturer. Når Koch så afgjort slår fast at kristendommen er en »historisk religion« betyder det just at den ikke er bundet af mytisk tænkning, af personlighedsetik eller af den tidsbestemte stat-kirke-ideologi. Den var oprindelig en »asiatisk religion«, og skal den blive det igen må Asien (og Afrika!) selv give evangeliet nye livsformer og ikke blot overtage dem der var bestemt af en ud fra det moderne vesteuropæiske menneskes behov omformet senantik psykologi.

Noget større efterladenskab er der ikke. Forelæsningerne (1958) over norsk kirkehistorie i det 19. århundrede kan måske udgives, men har ikke en form Koch selv vilde have godkendt til tryk. Og til det afsnit (1920—60) af Den danske Kirkes Historie VIII som han selv skulde have skrevet, foreligger der foruden en mængde notater kun ca. 40 renskrevne sider (som formentlig vil blive offentliggjort). Materialesamlingen viser hvor stærkt opgaven optog ham, og en vis ide om hvordan den skulde være løst får man vel af de sidste afsnit i nyeste udgave af Danmarks Kirke gennem Tiderne. Ludvig Koch sluttede 1898 sin gennemgang af det 19. århundredes kirkehistorie med en bog der var ført op til udgivelsesåret, på sin vis en erindringsbog. Hal Koch vilde vel aldrig have indladt sig på at skrive erindringer — han påstod jo at han ikke havde hukommelse og han tilintetgjorde systematisk alle private breve — men hans del af bind VIII kunde nok have givet en højst personlig vurdering af vor egen tid. For den der vil umage sig med selv at gå tingene efter foreligger der dog brudstykker nok som viser hvordan han tog stilling.

Det foregående gør på ingen måde krav på at være en

udtømmende gennemgang af Hal Kochs forskning, videnskabelige eller mere publicistiske forfattervirksomhed; det er umuligt — men ikke overflødigt! — for øjeblikket at opstille en præcis bibliografi, men meget andet kunde være nævnt: hans omfattende medarbejderskab ved en række inden- og udenlandske, videnskabelige og mere populære leksika, først og fremmest Dansk biografisk Leksikon, Religion in Geschichte und Gegenwart, Nordisk teologisk Leksikon etc. Et typisk eksempel på hvor meget der kunde trænges sammen på snæver plads uden at sprænge formens klarhed er artiklen Dänemark (RGG, II, 1958³, 5ff.) Rundt om i tidsskrifter, årsskrifter og samleværker (også udenlandske) og ikke mindst i dagblade ligger der et meget stort stof, som til dels kan ledes op med tidsskrift- og aviskronikindekset ved hånden; det omfatter også en mængde recensioner af højst forskellige bøger. Det skal så til yderligere karakteristik af den store virksomhed nævnes at han 1938—52 var redaktør af DTT, at han fra 1938 var med i redaktionen af *Classica et Mediaevalia*, 1943—50 af *Ad Fortids Veje* og at han fra 1958 var medlem af Videnskabernes Selskab, af Det kongelige Selskab for Fædrelandets Historie og fra samme år formand for Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, og endelig at han fra 1954 sad i bestyrelsen for G. E. C. Gads fond, 1957 blev æresdoktor i Uppsala, og at han ved sit eget universitet sad inde med talrige tillidshverv: i konsistorium og stipendiebestyrelse, som efor for Nordisk Studenterkollegium 1942—45 og for Borchs Kollegium fra 1953.

Hal Kochs mangfoldige virke var altid bestemt af et personligt engagement. Det gælder også hans videnskab, i forskning, undervisning og publikation. Vi har i denne korte oversigt lagt et kronologisk synspunkt til grund og søgt at understrege, at de enkelte værker, store som små, netop i høj grad springer frem af en særdeles karakteristisk personlig interesse, og at de samtidig i de fleste

tilfælde er voxet ud af en mere eller mindre — med hans eget yndlingsudtryk — »højaktuel« situation. Trods alle ændringer, nuanceringer, modifikationer, men ofte fuldt så meget radikaliseringer, i livsholdningen vedblev teologi for ham at være en kirkelig funktion som skulde bruges til noget bestemt, stå i en bestemt sags tjeneste for at have mening. Det betød klart nok aldrig afslag m. h. t. det videnskabelige sandhedskrav, men han vidste nøje at »videnskab« i forhold til virkeligheden er en bevidst anlagt indskrænkning af synsfeltet, ja han kunde endda i Grundtvig-bogens berømte indledning sige at »det menneskelige Intellekt har en beklagelig Tilbøjelighed« for denne afgrænsning.

Men Koch var ikke blot teolog; han var også humanist og hans videnskabelige arbejde stod i en videre sags tjeneste end blot kirkens — skønt den for ham var det væsentlige og der var alvor bag hans ønske om at trække sig »tilbage« til en præstegerning. Men også det politiske, nationale, folkelige og sociale liv var »virkeligheder« som hans arbejde havde den funktion at tjene.

Derfor konvergerede den personlige interesse og det direkte eller indirekte aktualitetsbestemte mod stadig beskæftigelse med visse *problemkredse*. Der er ikke mange afsnit af kirkens historie han ikke har arbejdet med, selvom han langt fra har skrevet om dem alle, men han nærmede sig altid problemerne ud fra visse udgangspunkter: kristendom og humanisme, stat og kirke, de »store« igangsættende personligheder og de brede folkebevægelser. Fra først af dominerede de to første »problemkredse«. Det lå i det både kulturåbne og kulturkritiske milieu han kendte fra hjem og opvæksttid, at spændingen i Europas historie og nutid, mellem »det menneskelige« og »det kristelige«, måtte blive noget meget centralt. Og det er typisk at den sidste bog slutter (med et citat af ham selv!): »Humanisme og kristendom — spændingen består. Mennesker er vi, og det var som vort medmenneske, at Gud åbenbarede sig«.

Det var også »spændingen« i hans prædikener. Men spørgsmålet om menneskelighed og kristendom rejser unægtelig let et andet: om kirke og samfund, og med denne anden klas-siske »infiltration« arbejdede han stadig, inspireret af sin personlige interesse i politik, og sat igang af de brydninger hans ungdomsår oplevede på disse felter, mest i Tyskland. Nu forelå der både en sekulær politisk tænkning og samtidig en vældig »opmytologisering« af gudekongedømmet i Euro-pa. Nu var stat-kirke virkelig spændende stof!

Mod 1930'nes slutning blev han der — via Karl Barth og Luther — havde fået fast teologisk grund under fødderne grebet af Grundtvigs storhed, samtidig med at han bevarede en kritisk holdning overfor mere partimæssige grundtvi-gianske tolkninger, fordi han med rette eller urette mente at de ikke havde tilstrækkelig sans for at der »fra Vartov« først og fremmest udgik en både kristelig og folkelig væk-kelse. Han mødte Grundtvig — just som han kom ud af det studerekammer hvor han selv havde gennemarbejdet det 11. og 12. århundrede og fundet at man dengang virke-lig kunde tale om en både kristelig og folkelig vækkelse, et politisk og kirkeligt lægmandsinitiativ, og med Grundtvig som murbrækker levede han sig nu ind i det 19. århundredes almuerejsning, omskabelsen af en umyndig underklasse til et selvstændigt og selvstyrende folk, et virkeligt demokrati, samtidig med at han mere og mere kom til at se på den øvrige kulturelite som slangen i rosengården, fordi den dengang så lidt som nu kendte sin rette plads som folkets tjener. At yde et bidrag til sand folkelighed var intentionen bag hans Grundtvig-forelæsninger som bag alt hvad han ellers skrev om det 19. århundrede og bag hele det udad-vendte virke efter 1940 — hans eget folkelige vækkelsesår. Sådan blev problemkredsene — i stadigt skiftende engage-menter — ved at komme igen; ud fra dem arbejdede han, de gav sammenhæng i de mange spredte virkefelter, og dermed fyldte han sin tid med en indsats der længe vil mærkes og mindes endnu længere.

Men der er et andet minde end det som står i bøger og bedrifter. Det står muligt nok kortere, men til gengæld mere intenst. Det er eftermælet hos dem der personlig lærte ham at kende, lige meget i hvilken »egenskab« eller i hvilken af de mange »funktioner« det måtte være. Det skal der ikke her tales videre om — men netop den der beundrende bøjer sig for den lysende begavelse, den næsten ufattelige energi, det formelle og saglige mesterskab, det i al jævnhed ærlige og tilforladelige menneske som man altid trygt kunde stole på, vil vide at mindet om Hal Koch først og fremmest er noget helt personligt. Hvordan »historiens dom« vil falde ud er så en sag for sig, men for den der kendte ham har Hal Koch — uforglemmeligt — placeret sig, og af tabet gror der i en selv en taknemmelighed som altid vil være både en ubetalelig gæld og en uendelig glæde.

P. G. Lindhardt